

Klein Rudolf

Trianon hatása a zsinagógaépítészetre Magyarországon és az utódállamokban

A „hosszú” 19. század példátlan lehetőséget kínált a magyar ajkú zsidók számára, hogy a magyar nemzet tagjaivá váljanak és erős nemzeti identitásuk alakuljon ki. Az Osztrák–Magyar Monarchia szétदारabolása az I. világháború után megrázta a nagyobbrészt asszimilálódott magyar zsidóság identitását mind a trianoni Magyarországon – ami hivatalosan továbbra is Magyar Királyság volt, noha király nélkül –, mind az utódállamokban (Csehszlovákiában, Romániában, a Szerb–Horvát–Szlovén Királyságban,¹ Ausztriában és Olaszországban).² Általában a magyarul beszélő zsidók jobb helyzetbe kerültek Magyarországon kívül a politikai szabadságjogok és gyakran a gazdasági helyzet szempontjából is, mint azok, akik a megcsónkított Magyarországon maradtak. Ennek oka a numerus clausus törvény elfogadásával kezdődő antiszemizmus erősödése volt.

A magyar zsidók helyzete Magyarországon szándékolatlanul is a nem magyarországi magyar zsidók integrációját sugallta az utódállamokban (mint Románia, Ausztria, Olaszország) és a soknemzetiségű pánszláv államokban (mint a Csehszlovák Köztársaság és a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság). Az egyetlen kivétel Románia volt, ahol a zsidók nem kaptak állampolgárságot 1923-ig, akkor is csak a nemzetközi nyomás hatására. Ezt később, 1938-ban visszavonták, azért, mert a királyság a Harmadik Birodalom szövetségese lett.

Némely utódállam igen jól bánt a zsidókkal, részben azért, hogy „magyartalanítsák” őket. Talán a legmeghökentőbb és leginkább példátlan intézkedést Csehszlovákia hozta, ahol a zsidók lehetőséget kaptak arra, hogy zsidó nemzetiségűnek vallják magukat, ami egyenértékű volt a szlovák, cseh, német és magyar nemzetiséggel, ami élesen szemben áll azzal a korábbi felfogással, amely a zsidókat a nemzeteken belüli vallási csoportként fogta fel.³ Ez a lépés csökkentette a magyar nemzetiségűek számát az új pánszláv, majdnem nemzetállami jellegű Csehszlovákiában, mivel néhány zsidó magát zsidó nemzetiségűnek kezdte vallani a magyar (vagy csehszlovák, vagy jugoszláv) vagy mőzeshitű zsidó helyett. Azonban sok, Csehszlovákiában, a mai Szlovákia területén és főleg Erdélyben élő zsidó megszokásból továbbra is magyarnak vallotta magát, és a határon átnyúló kapcsolatokat tartottak fel a vallási közösségük tagjaival. (A szlovákiai zsinagógaépítési hullám idején – az 1920-as és 1930-as években – gyakran a Magyar Királyság területéről szereztek maguknak építész.)

¹ 1929 után Jugoszláv Királyságnak nevezték, amelynek a szerb Karadorđevićok lettek az uralkodói.

² Valójában csak Fiumében, amit az I. világháború után Olaszországnak adtak, és csak a II. világháború után kapta meg a kommunista Jugoszlávia.

³ Rebekah Klein-Pejšová: Mapping Jewish Loyalties in Interwar Slovakia. *East Central Europe*, 43. (2016), 1–2.

Így tehát a Habsburg Birodalom összeomlása hatással volt a magyar zsidók homogenitására és kulturális szerkezetére. Ahogyan Milan Kundera megfogalmazta, a zsidók voltak a Közép-Európát (valójában a Habsburg Birodalmat) egyesítő, szellemileg összekapcsoló elemek Csernovictól Fiuméig, Prágától Szarajevóig.⁴ A versailles-i béke után ez az összekötő elem eltűnt. Azonban nem pusztán a zsidók kellettek ehhez, hanem maga a birodalom, amely összekapcsolta ezeket a pusztán földrajzi területeket a mai Csehországtól, a par excellence Közép-Európától egészen a korábbi Ottomán Birodalom jelentős területéig, a Kelet-Balkánig.⁵ A Berlinből kiinduló és a Habsburg Birodalomban lezajló zsidó emancipáció kiegyenlítette az említett eltéréseket, ahogyan azt zsinagógaépítészet és a síremlékek jól mutatják.⁶ Az ottomán birodalom egykori területein a zsidók – askenáziak és szefárdok egyaránt – a közép-európai kultúrát terjesztették, és Európa e periferikus területeit a német kultúrkörhöz kapcsolták. Nem csoda, hogy az e kultúrkör felszámolását célzó versailles-i béke széttörte az askenázi és részben a szefárd kultúrát is.

Ahogyan a Habsburg Birodalomból, úgy a Magyar Királyságból is eltűnt ez a „zsidó kiegyenlítő és összekapcsoló” hatás. A Habsburg uralom idején a zsidók nagyban hozzájárultak a magyar nemzeti identitás megerősödéséhez, főképpen a királyság déli területein élő szláv kisebbségek körében. Gyakran zsidók adták ki a helyi magyar lapokat és szervezték meg a magyar színházakat és kabarékat. Ez különösen így volt Magyarország déli területein, amelyek hosszú időn át Közép-Európa és az ottomán török terjeszkedés ütköző területe volt, és Mária Terézia kora óta szláv népességgel telepítették be. Például Szabadkán a zsidó építészek magyar stílusú zsinagógát, városházát és más középületeket építettek azért, hogy – ahogyan Jakab Dezső építész megfogalmazta – „megmutassák a magyar kultúra felsőbbrendűségét”. A város jelentős szláv nemzetiségű kisebbsége vehemensen reagált, tojással és paradicsommal dobálta meg a szintén szecessziós szabadkai városháza megnyitóünnepségen részt vevő méltóságokat, beleértve a Magyar Királyság zsidó származású honvédelmi miniszterét, Hazai Samu bárót.⁷

A zsidók lelkesedése a magyar ügyért jelentős részben elpárolgott a két háború között, de nem csupán az új határok miatt, hanem a háború utáni antiszemizmus korábbi megnyilvánulása, a numerus clausus magyarországi bevezetése miatt is. Nem azért mert,

⁴ Milan Kundera: *The Tragedy of Central Europe*. *New York Review of Books*, 31. (1984), 2. 33–38.

⁵ Amennyiben Erdélyt a Balkán részének tekintjük. Ez földrajzilag talán lehetséges, de kulturálisan sokkal kevésbé, még akkor is, ha bizonyos részein tagadhatatlanul éltek ortodox keresztények.

⁶ Szófia nagyszerű zsinagógája az osztrák–magyar szellemet árasztja: például némelyik sírkő egyértelműen „osztrák” Belgrád szefárd temetőjében. Vö. Rudolf Klein: *Metropolitan Jewish Cemeteries of the 19th and 20th Centuries in Central and Eastern Europe – A Comparative Study*. Berlin, Landesdenkmalamt – Imhof Verlag, 2018.

⁷ Erős bizonyítékok vannak rá, hogy a zsidók a magyar szecessziót nemzeti stílusként terjesztették. Vö. Rudolf Klein: *Juden und die Sezession – Ein kurzer Überblick über Architektur und Gesellschaft in Kakanien*. In Aliza Cohen-Mushlin – Hermann Simon – Harmen H. Thies (szerk.): *Beiträge zur jüdischen Architektur in Berlin. Kleine Schriften der Bet Tfila – Forschungsstelle für jüdische Architektur in Europa*. II. kötet. Petersberg, Imhof, 2008. 100–112.

máshol nem létezett numerus clausus, mint például sok jó nevű amerikai egyetemen, de ez volt az első olyan eset, hogy a korábban megadott szabadságot és emancipációt visszavonták, ami megingatta a zsidók magyar identitását, és előrevetítette mindazt, ami később bekövetkezett.

Ezért a zsidók magyar identitása meggyengült mind a trianoni Magyarországon, mind az utódállamok területén. „Otthon” az anyanemzet iránti hűségüket megkérdőjelezték, ami miatt a zsidók befelé fordultak. „Idegenben” vagy a határokon túl – ahogyan ezt ma mondják – új identitást kellett kialakítaniuk a magyar-zsidó „felett”, hogy fennmaradhassanak. Az utódállamokban hármás identitás alakult ki: például lehetett beszélni jugoszláviai magyar zsidókról, csehszlovákiai magyar zsidókról (ami azt illeti, a „csehszlovák” önmagában is egy érdekes konstrukció), erdélyi-romániai magyar zsidókról, és így tovább. Így a zsidók „beilleszkedése” nagyon bonyolult lett, néha ellentmondásos, ami a zsinagógaépítészetet is összetetté varázsolta.

A közép-európai kulturális tér felszámolása azt eredményezte, hogy a zsidók az Ottomán és a Habsburg Birodalom hamvain létrejött új országokban találták magukat. Közép-Európa déli peremét az új balkáni államok nyelték el. Így Jugoszlávia és Románia az Ottomán Birodalomhoz tartozó területeket olvasztott össze korábban a Habsburg Birodalomhoz tartozó területekkel. Azonban az új államok fővárosai – mint például Belgrád, Szófia és Bukarest – az Ottomán Birodalomhoz tartoztak. Az askenáziaik ezeken a területeken szembetalálták magukat a szefárdokkal, akik az Ottomán Birodalomnak köszönhetően jobban integrálódtak ezekbe az új államokba. Nagyon kevés új zsinagógát építettek ezeken a területeken, például Brassóban, ahol a Habsburgok idején épült nagy askenázi zsinagógától nem messze – egy udvarban eldugva – áll a két háború között épült zsinagóga. A romos épületnek, ahová ma életveszélyes belépni, gyönyörű homlokzata van, két kerámiaoroszlánnal.⁸

A két háború közti időszak építészetileg legjelentősebb zsinagógái a csehszlovák állam szlovák területein épültek, főleg a korábban magyar többségű megyékben, és Magyarországon. Ezekről szól a tanulmány, és ezek alapján hasonlítom össze a Magyarországon és az utódállamokban épült zsinagógákat.

Az első összehasonlítandó elem a zsinagógák prominenciája a település kontextusában. Ebből a szempontból két lényeges aspektus említendő: a zsinagóga közvetlen környezetéhez való viszonya és a város egészén belüli elhelyezkedése.⁹ Ha az épület meghatározó építészeti eleme környezetének, az hatással lehet a városkép egészére is. Vannak azonban kivételek is. Amennyiben a zsinagóga egy nagyobb téren helyezkedik

⁸ Hasonló zsidó imahely az ortodox zsinagóga Fiumében, amely olasz közigazgatás alatt állt a két háború közti időszakban. A lényegében modernista épületet magyar zsidó építész tervezte egy olasz-szal együtt 1930-ban. Ez a zsinagóga túlélte a holokausztot, míg a nagy neológ zsinagógát, amelyet Braumhorn Lipót tervezett, 1944 januárjában megrongálták a horvát náci uralom (hivatalos nevén Független Horvát Állam) idején, majd 1948-ban lerombolták a kommunista Jugoszlávia idején.

⁹ Lásd: Rudolf Klein: *Synagogues in Hungary 1782–1918. Genealogy, Typology and Architectural Significance*. Budapest, Terc Publishers, 2017.

el, dominálhatja a közvetlen környezetét, azonban ha nem túl magas, ez nem feltétlenül jelenti azt, hogy a városkép egészét is befolyásolja.

Érdemes összevetni a két világháború közti időszak zsinagógáinak számát csonka Magyarországon és a szlovák területeken élő zsidóság lélekszámával. 1930-ban a trianoni Magyarország területén élő 444 000 zsidó 9, a mintegy 136 000 lelket számláló szlovákiai zsidó közösség 5 nagyobb zsinagógát épített. Statisztikailag ez azt jelenti, hogy az előbbi esetben 50 000, utóbbiban 27 000 zsidó állampolgárra esett egy-egy új zsinagóga. Utóbbiak zsidó népességre vetített számán túlmenően kiemelt fontosságú az újonnan épített imaházaknak a város egészén belüli jelentősége. Hét új, Magyarország területén található zsinagóga közül csak a gyöngyösi zsinagóga emelkedik ki a városkép egészéből, bár ez az épület is valamelyest távolabb helyezkedik el a városközpontnak mondható területtől. Az ugyanezen időszakban a szlovák területeken épült új zsinagógák közül 4 (80%) városon belüli elhelyezkedése mondható kiemelkedőnek a láthatóság szempontjából, ilyenek a žilina (zsolnai), lučeneci (losonci) és košicei (kassai) neológ zsinagógák. A mérsékelt városi láthatóságú csoportba a trianoni Magyarország területének 4 zsinagógája sorolható, a budapesti Hősök Temploma és a Lágymányoson található modernista épület, valamint a nyíregyházi ortodox és a nagykőrösi zsinagóga. A szlovák területeken csak egy jelentősebb épületet találunk, amely ezen kategóriába esik, a pozsonyi Heydukova utcában található ortodox zsinagógát. Végül a „rejtett” elhelyezkedésű zsinagógák csoportja említendő, ilyenek Budapesten a Páva utcában, a Bérkocsis utcában, a Hegedűs Gyula utcában, a Bethlen téren és a Hollán Ernő utcában található imaházak, amelyek építészeti tömegét nagyrészt más épületek és udvarok rejtik. A szlovák területeken hasonló zsinagógát nem találunk az időszakban,¹⁰ ami tükrözi a két világháború közti Magyarországon és Csehszlovákiában élő zsidóság társadalmi és politikai helyzetének különbözőségét.

Az építészeti leginkább jelentősnek mondható zsinagóga a történelmi Magyarországon területén Žilinában (Zsolna) épült,¹¹ a vezető berlini építész, Peter Behrens tervei alapján 1928 és 1931 között. Behrens az AEG gyár építészé és formatervezője volt – bár hivatalosan csak tanácsadói minőségben –, valamint a Rathenau család barátja. A kor egyik legprogresszívebb, építészeti tervezéssel és dizájnnal foglalkozó irodáját vezette, ahol többek között Ludwig Mies van der Rohe és Le Corbusier is dolgozott. 1910-ben Behrens tervezte az AEG turbinagyárát Berlin Moabit kerületében. Az új zsolnai zsinagóga pályázatán díjat nyert Joseph Hoffmann bécsi sztárépítész, a zsidó elit kedvencét és a budapesti zsinagógaépítészet vezető figuráját, Baumhorn Lipótot is maga mögé utasítva. 1933 után Behrens hátraarcot vágott korábbi önmagának, és 1936-ban már Hitler berlini urbanisztikai álmának vonzásába került. A Führer csodálta a Behrens

¹⁰ A Žilinában (Zsolna) található ortodox zsinagóga lakóépületek árnyékában helyezkedik el, és nem is túl nagy. Ez azonban nem valamiféle politikai nyomás érvényesülésének eredménye, hanem sokkal inkább abból adódott, hogy a helyi gyülekezet kicsi volt.

¹¹ Lásd: Maroš Borský: *Synagogue Architecture in Slovakia*. Bratislava, Jewish Heritage Foundation – Menorah, 2007.

által tervezett szentpétervári követséget,¹² végül azonban a német építész nem kapott semmilyen megbízást Hitlertől.

Ami a žilina (Zsolna) zsinagógát illeti, a német építész különleges épületet tervezett, amely külső megjelenésében modernista motívumokat egyesít a Szentföld korabeli zsinagógaépítészetével, nagy méretű, kis ablakokkal áttört tömegek alkalmazásával. Az imateremhez kapcsolódik a téli zsinagóga alacsonyabb, vízszintes hangsúlyú tömege. Az épület részben kő-, részben durva vakolatborítást kapott. Az alapvetően horizontális vonalvezetés a modernista jelleget erősíti, de néhány részlet, mint például a zsinagóga fő tömegének a sarkok felé való megemlése, illetve a diagonális díszítések expresszionista asszociációkat keltenek. Mindez nagyban hozzájárul a zsinagóga jellemző építészeti nyelv gazdagságához.

A központi bádokkupola az épületet a két világháború közti orientalizmushoz kapcsolja. A zsinagóga belső tere ugyanakkor kifejezetten modern, ami ellentétes a középeurópai zsinagógaépítészet hagyományával. Az alaprajz téglalap alakú, de ennek fő tengelye merőleges a hagyományos kelet–nyugati tengelyre. A földszint térhasználata tehát szembenegy az évszázados tradícióval, míg a női karzat négyzetet formáz.

A belső tér látványát a domináns módon megjelenő vasbeton oszlopok és gerendák uralják; a galéria szintjén a sávosan festett falak az orientalista hagyományt idézik. A kupola egy lapos vasbeton födéből emelkedik ki. A közelmúlt restaurációs munkálatai során, amelyek részben a belső tér művészeti galériává való átalakítására irányultak, nem került sor a korábbi zsidó vallásos elemek feltüntetésére: elmaradt a bimah, illetve a frigyszekrény, valamint a kupola csúcsán a hatágú csillag feltüntetése.

A Baumhorn tervei alapján készült, 1926-ban befejezett lučenei (Losonc) zsinagóga a magyarországi zsinagógaépítészet I. világháború előtti hagyományát követi, főképp a kompozíció, az építészeti nyelv és az épület elhelyezése tekintetében. Az épület évtizedekig elhagyatottan állt, olyannyira, hogy a természet lassan kezdte teljesen birtokba venni. A restauráció 2014-ben kezdődött el, igen kreatív módon. A felújítást vezető építész mind a homlokzaton, mind a belső térben a megrongálódott, de stabilizált régi téglá- és vakolt felületeket kontrasztálta teljesen felújított részekkel, valamint újonnan beemelt anyagokkal és szerkezetekkel, ám eredeti formában. A munka 2016-ban fejeződött be. Ez a technika a berlini Neues Museum restaurációja során alkalmazott felfogásra emlékeztet, amelyet az a David Chipperfield építész vezetett, aki elsőként alkalmazott hasonló unortodox megoldásokat nagyobb léptékben. Az épület jelenleg egy kortárs múzeumnak ad helyet, de a nők karzatának nyugati oldalán az eredeti épületben talált bútorokat és tárgyakat bemutató judaisztikai kiállítás is látogatható, amely a helyi zsidó történelem és hétköznapok témáira is fényt vet.

¹² Behrens 1934 májusában csatlakozott az Ausztriában akkor még illegális náci párthoz. 1940. február 27-én halt meg a berlini Hotel Bristolban. Vö. Stanford Anderson: *Peter Behrens and a New Architecture for the Twentieth Century*. Cambridge, MIT Press, 2000. 252.

A legerdekesebb zsidó imaházak egyike a két világháború közti időszakból a pozsonyi Heydukova utcában található, amely az egyetlen ma is álló zsinagóga a városban.¹³ Az 1923 és 1926 között épült, előmodern, letisztult klasszicizáló, visszafogott épület az új csehszlovák köztársaság hivatalos stílusának tekinthető cseh kubizmus nyomait is magán viseli a belső kisebb részleteiben. Tervezője a zsidó származású pozsonyi építész, Arthur Szalatnay-Slatinski (született Schlesinger), aki kifinomult homlokzattal és pazar belsővel látta el a zsinagógát. Az építész életrajza, névváltoztatása és nemzeti identitása beszédesen illusztrálja azokat a viszontagságokat, amelyek a régió történelmét az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlása utáni időszakban jellemezték, és képet ad a két háború közti modernista periódusról is, amelynek során a modern Pozsony alapjait lerakták. A zsinagóga ortodox volt, ma ez az egyetlen zsidó imahely a városban. Az épülethez *bima* is tartozik – központi elhelyezéssel kiképezve –, és a felső szinten *mechica* volt található, amely a nőket gátolta meg abban, hogy a földszinten imádkozó férfiak látványát „élvezhessék”. A zsinagóga földszinti tere jelenleg is zsidó imaházként funkcionál és helyet ad a pozsonyi Zsidó Hitközösségi Múzeum „A pozsonyi zsidóság és örökségük” című állandó kiállításának.

Az imatér előtt az építési vonalban egy klasszicizáló pillérsor húzódik vagy 6 méterre az épület homlokzati fala előtt. A köztes térbe ajtók vezetnek a zsinagógából, illetve abba a kapualjba, amelyből a férfiak tere nyílik, illetve kijárat a tágas udvarba. Az imatér alaprajza négyzetes, kovácsoltvas *bimával* a közepén, amelynek a gótikus boltívei az Altneschult, az új Csehszlovák Köztársaság fővárosa, Prága híres középkori zsinagógáját idézik. Az épületbelsőben orientalista elemek keverednek a protomodern klasszicizmusra és az 1920-as évek más irányzataira jellemző díszítő elemeivel.

Kassa zsidósága a vizsgált időszakban két zsinagógát építtetett. Egyiket az ortodox zsidó közösség, ezt Öry Lajos (1896–1984) tervezte, aki nevét Ludovít Oelschlägerre változtatta a csehszlovák „demagyarizáció” ideje alatt. A náci időszakban a nevét ismét megváltoztatta, Ludwig Oelschlägerre, ezzel is mutatva a hűségét a német nemzetiszocializmushoz. Miskolcon halt meg.

Az ortodox zsinagóga nem konvencionális zsinagógának néz ki. Hosszú belső térrel rendelkezik, amely merőleges az utcára, elől szélesedik ki, ünnepélyes látványt nyújt a hosszú és árkádos vízszintes terekkel. Minden rész oromzatokban végződik, ami korabeli magyar fogalmakkal leírva úgynevezett észak-magyarországi reneszánsz stílusként értelmezhető, ugyanakkor a cseh kubizmus hivatalos építészeti stílusához is hasonlít. A belső tér is stílszerűen konzervatív és elegáns, az art deco stílus hatásáról tanúskodik. Ez az egyetlen ma is működő zsinagóga Kassán.

A másik kassai zsinagógát, a neológot 1927-ben tervezte Kozma (született Fuchs) Lajos, aki magyarországi zsidó volt – és egy politikai kaméleon. Az I. világháború után, a kérésreletű magyarországi Tanácsköztársaság alatt a magyar művészet és építészet

¹³ A város zsidó negyedében két másik, mára már elpusztult régebbi zsinagóga volt, a Vár és a polgárváros között. A neológ zsinagóga egy forgalmasabb helyen állt, nem messze a Szent Márton-székesegyháztól. A Csehszlovákia szovjet megszállása során elpusztított zsinagóga egykori alapjaihoz közel újabban emlékhelyet létesítettek.

vezető alakjává vált. Horthy Miklós kormányzó regnálása idején nagyon rövid idő alatt Magyarország kiemelkedő építészé vált belőle, az antiliberális és baloldallelens állam szimbóluma. Később, 1930 körül hátrahagyta a neobarokkot és fontos modernista lett. A holokausztot Soros Tivadarral, Soros György apjával¹⁴ együtt bujkálva élte túl, ismét baloldali lett, és 1945-ben jelölték a Magyar Művészeti Tanács Építőművészeti Szaktanácsa tagságára. 1946-ban az Iparművészeti Főiskola rektora lett. Valószínűleg a szovjet ihletésű szocreál vezető személyiségévé vált volna, ha ebben a színeváltozásban 1948-ban bekövetkezett halála nem akadályozza meg. Kozma zsinagógája – az egyetlen, amelyet épített – egy újabb atipikus zsidó imahely. Köralaprajzra épült, egy hatalmas sokszögű kupolával a tetején, hosszú lanternával – mint egy barokk templom. Kassa városképalakító eleme. Akaratlanul vált a halála után a sztálinista stílusú építészet egyik kiemelt társalkotójává: a zsinagógát (még 1968-ban is) a helyi filharmonikus zenekar, a Štátna Filharmónia Košice koncerttermeként használják. Ízléses, kommunista korszakbeli utóélete tökéletes összhangban van Kozma alapvetően neobarokk zsinagógájával, mint a jól harmonizáló horthysta és sztálinista antiliberalista építészet megtestesítője.

Baumhorn Lipót és veje, Somogyi György 1928-ban megtervezte Magyarország I. világháború utáni legnagyobb zsinagógáját Gyöngyösön, amely Baumhorn korábbi kupolás zsinagógáinak és a háborúk közötti orientalizmusnak elegyítése hatalmas, ivanszerű középrizalitokkal, amint az látható néhány perzsa mecsetnél. A kis kupolákkal fedett, alacsony saroktornyocskákat, falszakaszokat keleties pártázat ékesíti. Noha a nagy központi kupola uralja az épületet, a városközpontot már nem, mivel a zsinagóga – korábbi megfelelőivel együtt – valamivel távolabb esik Gyöngyös központjától. A kommunizmus idején a belső teret bútorüzletté alakították át, de idővel teljesen felújítják majd és emlékközpont lesz belőle.

A Hősök Temploma a hatalmas budapesti Dohány utcai zsinagóga tömbjében azoknak a zsidó hősöknek állít emléket, akik az I. világháború idején a hazáért harcolva estek el. Az egész projekt a magyar antiszemita mozgalmak ellen jött létre, amelyek megkérdőjelezték a zsidók hűségét a magyar ügy iránt. 1932-ben Vágó és Faragó építészek ünnepélyes udvart hoztak létre a nagy zsinagóga északi oldalán, amely a keleti oldalon végződik a Hősök Templomában. A női galéria nélküli kis zsinagóga ötvözi a modern orientalizmust és az art decót. Téli zsinagógájaként szolgál a Dohány utcai zsinagógának, ahol minden szombatot ünnepelnek, míg a mögötte álló hatalmas épületet ünnepnapokon és koncerteken használják amellet, hogy 300–400 000 turista látogatja évente. A Hősök Templomának külső felülete travertinnel borított, egyszerű téglalap alaprajzú, osztatlan belső térből áll, amelyet kívülről keleties pártázat ékesít. Az épületet rézzel borított központi, félköríves kupola zárja. Ez a zsinagóga nem uralja környezetét, de megfelelően egészíti ki a Dohány utcai zsinagóga monumentális együttesét.

A budapesti Hegedűs Gyula utcában található zsinagóga tipikus „rejtett imahely”, amely Baumhorn Lipót tervei alapján épült 1927-ben, egy lakóház udvarán. 900 embert képes befogadni. Kívülről teljesen láthatatlan, a földszintet és a félémeletet foglalja el

¹⁴ Tivadar Soros: *Maskerado. Dancing Around Death In Nazi Hungary*. Edinburgh, Canongate Books, 2001.

az épület. Építészeti nyelve a tervezőre jellemzően konzervatív és elegáns, a zsinagóga pedig középső bimával és díszes frigyszekrényvel rendelkezik.

Baumhorn másik zsinagógája, amelyet ugyanabban az évben tervezett, a Páva utcában található. Ez egy „félíg rejtett” zsinagóga, bejárattal az udvarból, de oldalhomlokzata az utca mentén helyezkedik el; az épület ma Magyarország Holokauszt Emlékközpontjaként szolgál. Miközben a Baumhornra jellemző részletek itt is megfigyelhetők, érdekes, trapéz alakú alaprajzra épült, amely követi a szabálytalan telek alakját. Belső tere szabályos téglalap alakú hajóra és két háromszög alakú mellékhajóra oszlik, ami drámai térbeli hatást kölcsönöz az épületbelsőnek.

A tanulmányban elemzett zsinagógák alátámasztják azt a tézist, hogy a zsidók identitása és társadalmi helyzete az I. világháború utáni Magyarországon és az utódállamokban eltérő volt, utóbbiakéban a náci német terjeszkedésig kedvezőbbnek bizonyult. Az utódállamokban a zsinagógák folytatták a zsidók státusza bátor megjelenítésének a Habsburgok alatt kialakult gyakorlatát, míg Magyarországon ez az időszak a kiábrándulás és a bizonytalanság korszaka volt, amely meghúzódo, sőt „rejtett” zsinagógákat eredményezett. A zsidók azonban mindkét esetben továbbra is rendkívül eredeti zsinagógaépületekkel járultak hozzá az európai kultúrához Zsolnától Fiuméig, Kassától Brassóig.

Felhasznált irodalom

- Anderson, Stanford: *Peter Behrens and a New Architecture for the Twentieth Century*. Cambridge, MIT Press, 2000.
- Borský, Maroš: *Synagogue Architecture in Slovakia*. Bratislava, Jewish Heritage Foundation – Menorah, 2007.
- Klein, Rudolf: Juden und die Sezession – Ein kurzer Überblick über Architektur und Gesellschaft in Kakanien. In Aliza Cohen-Mushlin – Hermann Simon – Harmen H. Thies (szerk.): *Beiträge zur jüdischen Architektur in Berlin. Kleine Schriften der Bet Tfila – Forschungsstelle für jüdische Architektur in Europa*. II. kötet. Petersberg, Imhof, 2008. 100–112.
- Klein, Rudolf: *Synagogues in Hungary 1782–1918. Genealogy, Typology and Architectural Significance*. Budapest, Terc Publishers, 2017.
- Klein, Rudolf: *Metropolitan Jewish Cemeteries of the 19th and 20th Centuries in Central and Eastern Europe – A Comparative Study*. Berlin, Landesdenkmalamt – Imhof Verlag, 2018.
- Klein-Pejšová, Rebekah: Mapping Jewish Loyalties in Interwar Slovakia. *East Central Europe*, 43. (2016), 1–2.
- Kundera, Milan: The Tragedy of Central Europe. *New York Review of Books*, 31. (1984), 2. 33–38.
- Soros, Tivadar: *Maskerado. Dancing Around Death In Nazi Hungary*. Edinburgh, Canongate Books, 2001.